

Έξοδος από την ελληνική κρίση ή στο ίδιο έργο θεατές;

γράφει ο ΣΤΑΥΡΟΣ Δ. ΜΑΥΡΟΥΔΕΑΣ*

I. Εισαγωγή

Βαδίζοντας προς τα τέλη του 2017 η Ελλάδα διανύει το ένατο έτος καπιταλιστικής κρίσης (από το 2008) και το έβδομο έτος (από το 2010) σιδηροδέσμια στα Προγράμματα Οικονομικής Προσαρμογής (ΠΟΠ), που η ελληνική αστική τάξη (από υποδεέστερη θέση) συνομολόγησε με τους ξένους πάτρωνές της (δηλαδή την ΕΕ και τις ΗΠΑ). Σ' αυτή τη χρονική περίοδο και υπό το συνδυασμένο αποτέλεσμα της καπιταλιστικής κρίσης και της εφαρμογής των ΠΟΠ η χώρα έχει χάσει περίπου το 26% του ΑΕΠ της, ενώ η ανεργία σκαρφάλωσε στο 27% (για να αποκλιμακωθεί λίγο τον τελευταίο καιρό).

Όλη αυτή την περίοδο η χώρα έχει ζήσει την τριπλή επανάληψη της ίδιας κακόγουστης πολιτικής θεατρικής παράστασης, αλλά με διαφορετικούς πρωταγωνιστές. Τρεις διαδοχικές κυβερνήσεις (του ΠΑΣΟΚ, της ΝΔ-ΠΑΣΟΚ και των ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛΛ) εκλέχθηκαν υποσχόμενες την έξοδο από την κρίση και τη μη εφαρμογή πολιτικών λιτότητας για να κάνουν ακριβώς το αντίθετο την επαύριο της εκλογής τους. Το ΠΑ-

ΣΟΚ υποσχέθηκε την κατάργηση της λιτότητας της προηγούμενης κυβέρνησης της ΝΔ για να προχωρήσει τελικά στο 1ο ΠΟΠ. Το τελευταίο είχε το δικό του success story: μετά από μόνο τέσσερα έτη και με μία μικρή καθαρή μείωση του ΑΕΠ η χώρα θα έβγαινε από την κρίση. Το 1ο ΠΟΠ απέτυχε ήδη στο μέσο της διαδρομής του, διακόπηκε και αντικαταστάθηκε από το 2ο ΠΟΠ που εντέλει εφάρμοσε η κυβέρνηση ΝΔ-ΠΑΣΟΚ, όπου ο πρώτος και βασικός εταίρος της είχε εκλεγεί διακηρύσσοντας ότι «το μνημόνιο δεν λειτουργεί», θα το επαναδιαπραγματευθεί και θα εφαρμόσει αντικυκλικές πολιτικές («Ζάπεια 1 και 2») και ότι η χώρα θα βγει από την κρίση το 2018. Και το 2ο ΠΟΠ απέτυχε συστηματικά καθώς το προβαλλόμενο success story μόνο σκώμματα προκαλούσε. Ακολούθησε η κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛΛ με ακόμη πιο κραυγαλέες αντιμνημονιακές διακηρύξεις. Αυτή τη φορά το θέατρο της επαναδιαπραγμάτευσης κράτησε περισσότερο και είχε μεγαλύτερο σασπένς. Τελικά, βέβαια, συνομολογήθηκε το 3^ο ΠΟΠ με επιπρόσθετες επαχθείς δεσμεύσεις για τη χώρα και το λαό. Από το 2017 η κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛΛ προσπαθεί να παίξει και αυτή τη θεατρική πράξη του success story.

Εν ολίγοις, είναι τμήμα της πολιτικής διαχείρισης όλων των συστημικών κομμάτων η προσπάθεια πώλησης στον βασανιζόμενο ελληνικό λαό ενός happy end. Βέβαια, το θεατρικό αυτό δρώμενο εμπλέκεται στους ανταγωνισμούς των μερίδων της ελληνικής αστικής τάξης, αλλά και σ' αυτούς των ξένων πατρώνων της. Ενδεικτικά, στην περίοδο διακυβέρνησης ΝΔ-ΣΥΡΙΖΑ η τελευταία και η μερίδα της αστικής τάξης που την υποστηρίζει πρόβαλλε την δυνατότητα ενός άμεσου happy end, ενώ ο ΣΥΡΙΖΑ και τα τμήματα της αστικής τάξης πίσω απ' αυτόν διακωμωδούσαν τα επιχειρήματα των πρώτων. Με την αλλαγή διακυβέρνησης οι ρόλοι άλλαξαν αν και οι ατάκες του κάθε ρόλου παρέμειναν ουσιαστικά τα ίδιες. Παράλληλα, ενώ στα πρώτα δύο ΠΟΠ τόσο το ΔΝΤ (εκφράζοντας κυρίως τις επιλογές των ΗΠΑ) όσο και η ΕΕ στήριζαν το προβαλλόμενο happy end, από το 2016 τα πράγματα έχουν αλλάξει. Η όξυνση των ενδοϊμπεριαλιστικών ανταγωνισμών, και ιδιαίτερα αυτού μεταξύ ΗΠΑ και ΕΕ, οδήγησε σε διαφορετικές στάσεις απέναντι στο ελληνικό πρόβλημα. Η εκλογή Τραμπ στις ΗΠΑ, που σηματοδοτεί μία ακόμη πιο ανταγωνιστική έναντι της ΕΕ στρατηγική, επιτείνει την κατάσταση αυτή. Έτσι, το ΔΝΤ αμφισβητεί πλέον τόσο την αρχιτεκτονική των ΠΟΠ, προβάλλοντας την ανάγκη μίας ριζικής αναδιάρθρωσης του ελληνικού εξωτερικού χρέους, τη χαλάρωση των ρυθμών δημοσιονομικής συστολής αλλά και την επίταση των αντιλαϊκών διαρθρωτικών αλλαγών στην οικονομία. Από την άλλη πλευρά, η ΕΕ –μετά την άνευ όρων παράδοση του ΣΥΡΙΖΑ– υποστηρίζει λελογισμένα το νέο κυβερνητικό θέατρο περί happy end ακριβώς για να αποτρέψει πιέσεις ιδιαίτερα για χαλάρωση του προγράμματος.

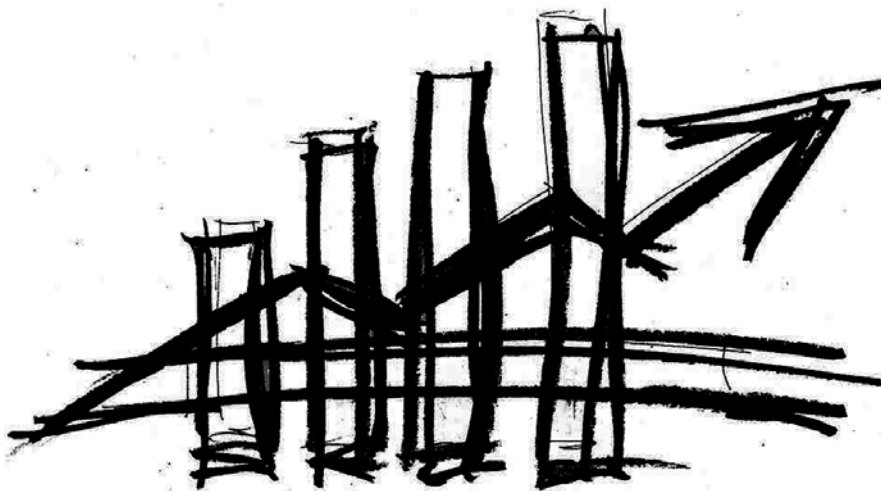
Πίσω όμως από τους διαχειριστικούς θεατρνισμούς ποια είναι η πιθανότητα άμεσης διεξόδου από την ελληνική κρίση με βάση τα ΠΟΠ; Κατ' αρχήν πρέπει να προσδιορισθεί τι ακριβώς

είναι η ελληνική κρίση, καθώς υπάρχουν διαφορετικές ερμηνείες της και από αυτές απορρέουν διαφορετικά προγράμματα επίλυσής της και διαφορετικές εκτιμήσεις για τη διέξοδο από αυτή. Δεύτερον, αφήνοντας στην άκρη τα προπαγανδιστικά επικοινωνιακά πυροτεχνήματα, πρέπει να προσδιορισθεί ποια είναι η αντικειμενική κατάσταση της ελληνικής οικονομίας στα τέλη του 2017. Και τέλος να εκτιμηθεί εάν πράγματι επίκειται κάποια διέξοδος από την κρίση.

II. Ελληνική κρίση: Διαφορετικά ταξικά συμφέροντα, διαφορετικές ερμηνείες και διαφορετικές στρατηγικές διεξόδου

Ανάλογα με τη θεωρητική οπτική, αλλά και τα ταξικά συμφέροντα που εκφράζονται μέσω αυτής, προκύπτουν διαφορετικές ερμηνείες της ελληνικής κρίσης, οι οποίες καταλήγουν σε διαφορετικές στρατηγικές διεξόδου από αυτήν (βλ. αναλυτικά Μαυρουδέας, 2016α). Κατατάσσονται σε τρία μεγάλα θεωρητικά ρεύματα: (α) ορθόδοξες, (β) ετερόδοξες και (γ) μαρξιστικές.

Η *ορθοδοξία* αποτελεί το κυρίαρχο ρεύμα μέσα στους κρατικούς θεσμούς και τα πανεπιστήμια. Αντίθεση με την περιρρέουσα δημοσιολογία, δεν είναι ακραιφνώς νεοφιλελεύθερη (καθώς ο νεοφιλελευθερισμός είναι ένα καλό ιδεολογικό εργαλείο για την άρχουσα τάξη, αλλά ένα εξαιρετικά αναποτελεσματικό εργαλείο οικονομικής πολιτικής), αλλά ένα πιο ρεαλιστικό μείγμα ήπιων νεοφιλελεύθερων προσεγγίσεων και του νέου κείνσιανισμού (μία συντηρητική εκδοχή του παραδοσιακού ρεύματος). Η *ετεροδοξία* απαρτίζεται από ρεύματα που συμμερίζονται βασικά στοιχεία του αναλυτικού και μεθοδολογικού πλαισίου της ορθόδοξιας, αλλά αμφισβητούν κάποιες κρίσιμες υποθέσεις της. Σήμερα, ο βασικός κορμός της απαρτίζεται από τον

μετακείνσιανισμό (μία ριζοσπαστική εκδοχή του παραδοσιακού ρεύματος) και τα ρεύματα της ριζοσπαστικής πολιτικής οικονομίας (κυρίως συνθέσεις νεομαρξιστικών και μετακείνσιανών ρευμάτων). Τέλος, η *μαρξιστική πολιτική οικονομία* αποτελεί μία ριζικά διαφορετική προσέγγιση διαφέροντας μεθοδολογικά και αναλυτικά από τα δύο προηγούμενα ρεύματα. Αυτό που την διαφοροποιεί από τις επιλεκτικές και εκλεκτικιστικές αναφορές στον μαρξισμό των μαρξιστών ετερόδοξων ρευμάτων είναι η έμφαση στα ειδικά εργαλεία της μαρξιστικής ανάλυσης (π.χ. θεωρία της αξίας, σημασία της κερδοφορίας).

Οι ορθόδοξες ερμηνείες της ελληνικής κρίσης ακολουθούν τη γενική πεπατημένη τους, δηλαδή να θεωρούν τον καπιταλισμό ένα τέλειο σύστημα και συνεπώς μη επιρρεπές σε κρίσεις. Οι τελευταίες προκύπτουν μόνο τυχαία, όταν κάποιοι παράγοντες παραβιάζουν τους κανόνες λειτουργίας του συστήματος. Συνεπώς, η ελληνική κρίση δεν προέρχεται από τις δομικές αντιφάσεις του συστήματος, αλλά από συγκυριακά σφάλματα οικονομικής διαχείρισης. Υποστηρίζουν ότι είναι απλά μία *κρίση χρέους* που εκφράζεται στα δίδυμα ελλείμματα

(του δημοσιονομικού ισοζυγίου και του ισοζυγίου εξωτερικών τρεχουσών συναλλαγών). Τα τελευταία προέκυψαν λόγω των υποτιθέμενων υπερβολικών μισθολογικών αυξήσεων κυρίως στο δημόσιο (στις οποίες αποδίδεται το δημοσιονομικό έλλειμμα) και δευτερευόντως στον ιδιωτικό τομέα (στις οποίες αποδίδεται το εμπορικό έλλειμμα). Επομένως, δεν σχετίζεται –τουλάχιστον καταρχήν– με την αποτυχία του παραγωγικού μοντέλου της χώρας (που άλλωστε διαμορφώθηκε καθοριστικά από την ένταξη στην ευρωπαϊκή ενοποίηση).

Οι ετερόδοξες ερμηνείες θεωρούν τον καπιταλισμό ένα ασταθές σύστημα, αλλά προτείνουν μεταρρυθμίσεις και πολιτικές που αφενός θα μειώσουν την αστάθεια και αφετέρου θα το κάνουν λιγότερο εκμεταλλευτικό. Ιδιαίτερα επικρίνουν το νεοφιλελευθερισμό και προτείνουν διάφορων τύπων κείνσιανές πολιτικές. Συμφωνούν με την ορθοδοξία ότι η ελληνική κρίση είναι απλά μία *κρίση χρέους*, αλλά αντί να την αποδίδουν στις ελληνικές μισθολογικές αυξήσεις (και συνεπώς στο δημοσιονομικό ισοζύγιο) επιρρίπτουν την ευθύνη στις πολιτικές λιτότητας της Γερμανίας (και ευρύτερα του ευρω-κέντρου). Οι τελευταίες,

μέσω της υποτιθέμενα νεομερκαντιλιστικής δομής της ΟΝΕ, διογκώνουν τα ελλείμματα των εμπορικών ισοζυγίων της ευρω-περιφέρειας και οδηγούν τις τελευταίες στην υπερχρέωση. Οι περισσότερες ετερόδοξες ερμηνείες βασίζονται στην προβληματική θεωρία της χρηματιστικοποίησης (για την κριτική της, βλ. Μαυρουδέας, 2016β).

Όπως έχει δειχθεί αλλού (βλ. Manroudeas, 2015γ), τόσο οι ορθόδοξες όσο και οι ετερόδοξες ερμηνείες έχουν σοβαρά αναλυτικά και εμπειρικά προβλήματα (μερικά από τα οποία είναι κοινά) και δεν κατανοούν τον βαθύ δομικό χαρακτήρα της ελληνικής κρίσης.

Αντιθέτως, οι μαρξιστικές ερμηνείες (βλ. Manroudeas, 2015α), ακριβώς λόγω της αναλυτικής κατασκευής τους (που αποδίδει έμφαση στη σφαίρα της παραγωγής και την κερδοφορία), είναι πολύ πιο αποτελεσματικές στη διάγνωση του βαθιού δομικού χαρακτήρα της ελληνικής κρίσης. Χαρακτηριστικά οι Manroudeas & Paitaridis (2015β) επισημαίνουν δύο βασικές δομικές διαστάσεις:

(α) Η *εσωτερική κρίση υπερσυσσώρευσης* του ελληνικού κεφαλαίου (εκδηλωμένη στο πλαίσιο της παγκόσμιας κρίσης το 2007-8) και οφειλόμενη στην *πρωτική τάση του ποσοστού κέρδους* λόγω αύξησης της οργανικής σύνθεσης του κεφαλαίου.

(β) Η *εξωτερική* ιμπεριαλιστική εκμετάλλευση του υποϊμπεριαλιστικού ελληνικού καπιταλισμού (ιδιαίτερα από τους πιο αναπτυγμένους καπιταλισμούς της ΕΕ), η οποία επιδεινώνει περαιτέρω την εσωτερική του κρίση (αναλυτικότερα βλ. Manroudeas & Seretis, 2017α).

Σε αντίθεση με τις ορθόδοξες και τις ετερόδοξες θεωρήσεις, οι μαρξιστικές αναλύσεις υποστηρίζουν ότι τα δίδυμα ελλείμματα δεν είναι δημιούργημα το ένα του άλλου (όπως ερίζουν οι δύο πρώτες), αλλά αποτέλεσμα της φθίνουσας κερδοφορίας του κεφαλαίου η οποία επιτάχθηκε από το προβλημα-

τικό παραγωγικό μοντέλο της χώρας, που υπαγορεύθηκε από τη συμμετοχή στην ευρωπαϊκή ιμπεριαλιστική ενοποίηση.¹ Συνεπώς, το ελληνικό πρόβλημα ξεκινά από τη σφαίρα της παραγωγής (διάρθρωση και κερδοφορία) και επηρεάζει τη σφαίρα της κυκλοφορίας (οδηγώντας στο πρόβλημα του χρέους). Χωρίς την αναδιάρθρωση της πρώτης δεν πρόκειται να επιλυθούν τελεσίδικα τα προβλήματα της δεύτερης.

Από τις ερμηνείες αυτές προκύπτουν διαφορετικές και ανταγωνιστικές στρατηγικές διεξόδου από την κρίση, καθώς εκφράζουν ανταγωνιστικές ταξικές οπτικές. Οι ορθόδοξες θεωρήσεις υποστηρίζουν ρητά το κεφάλαιο, ενώ οι ετερόδοξες προτιμούν ένα καπιταλισμό με ανθρώπινο πρόσωπο. Επιπλέον, και οι δύο εντάσσουν τις προτάσεις τους στη θεμελιακή ταξική επιλογή των κυρίαρχων τάξεων για παραμονή της χώρας μέσα στην ευρωπαϊκή ενοποίηση. Εξαιρούνται ορισμένες ορθόδοξες απόψεις που εκφράζουν την αντιπαλότητα των ΗΠΑ στην ΟΝΕ καθώς και κάποιες (ολοένα και συρρικνούμενες μετά την άνευ όρων παράδοση του ΣΥΡΙΖΑ) ετερόδοξες απόψεις που πρότασαν την έξοδο μόνον από την ΟΝΕ αλλά την παραμονή στην ΕΕ (για μία κριτική των τελευταίων βλ. Μαυρουδέας, 2017γ). Αντίθετα, μόνο οι μαρξιστικές αναλύσεις υποστηρίζουν ότι μία φιλολαϊκή διεξόδος από την κρίση (και φυσικά όχι μία διεξόδος προς όφελος του κεφαλαίου) περνά αναγκαστικά από τη συνολική αποδέσμευση από την ευρωπαϊκή ιμπεριαλιστική ενοποίηση.

1. Η ένταξη του ελληνικού καπιταλισμού στην ευρωπαϊκή ενοποίηση αποτέλεσε τη νέα «Μεγάλη Ιδέα» του που, όπως και οι προηγούμενες, έφερε τη χώρα και το λαό στο χείλος της καταστροφής (βλ. Μαυρουδέας, 2010, 2011). Οι φιλοδοξίες για αναβάθμιση μέσα στη διεθνή ιμπεριαλιστική πυραμίδα έχουν πλέον διαψευσθεί. Αντιθέτως, ο ελληνικός καπιταλισμός υποβαθμίζεται ραγδαία. Η ένταξη στην ευρωπαϊκή ενοποίηση οδήγησε στην εκτεταμένη αποβιομηχάνιση και υποβάθμιση του παραγωγικού τομέα και στην υπερδιόγκωση των υπηρεσιών.

Πρακτικά, οι ορθόδοξες αναλύσεις στοιχίζονται πίσω από τη στρατηγική των ΠΟΠ (με μόνο κάποιες φιλοαμερικανικές απόψεις που προβάλλουν την έξοδο από την ΟΝΕ). Αντίθετα, οι περισσότερες ετερόδοξες αναλύσεις υποστηρίζουν την αναδιάρθρωση των ΠΟΠ με την προσθήκη κάποιων μέτρων αντικυκλικής πολιτικής και αναδιάρθρωσης του χρέους.

Τα ελληνικά ΠΟΠ είναι μεσοπρόθεσμα προγράμματα (α) ανάταξης χρέους και (β) διαρθρωτικού μετασχηματισμού της χώρας (αναλυτικότερα βλ. Μαυρουδέας, 2017β, 2017δ). Ουσιαστικά, και τα τρία ΠΟΠ είναι ένα πρόγραμμα που, εμπρός στις συστηματικές αποτυχίες του, τροποποιείται συνεχώς. Επειδή ακριβώς κατανοούν την ελληνική κρίση ως απλά κρίση χρέους, γι' αυτό κεντρικός στόχος τους είναι η διασφάλιση της βιωσιμότητας του χρέους (με τα νέα ηπιότερα κριτήρια που υιοθέτησε το ΔΝΤ ακριβώς για να δικαιολογήσει τη συμμετοχή του στην ελληνική κρίση όπου το εξωτερικό χρέος είναι εξόφθαλμα μη βιώσιμο).² Είναι προκυκλικά (και μάλιστα εξαιρετικά εμπροσθοβαρή), δηλαδή επιβάλλουν τη *δημοσιονομική συρρίκνωση* και την *εισοδηματική αναδιανομή* σε βάρος της εργασίας και των μικρομεσαίων στρωμάτων εν γνώσει τους ότι αυτό οδηγεί σε περαιτέρω ύφεση την οικονομία. Πίσω από την πολιτική αυτή βρίσκεται η θεωρία της «αναπτυξιακής λιτότητας», δηλαδή μία νεοσυντηρητική αντίληψη που υποστηρίζει ότι για να βγεις γρηγορότερα από την κρίση πρέπει αρχικά

2. Ο διαρθρωτικός μετασχηματισμός (οι λεγόμενες «μεταρρυθμίσεις») παίζει υποστηρικτικό ρόλο καθώς η ορθοδοξία δεν δίνει έμφαση στη σφαίρα της παραγωγής αλλά, επιπλέον, δεν θέλει να αμφισβητήσει το σημερινό αποτυχημένο παραγωγικό μοντέλο (που υπαγορεύθηκε από την ένταξη στην ευρωπαϊκή ενοποίηση). Γι' αυτό, πέραν της διαμόρφωσης ενός γενικού θεσμικού πλαισίου επιχειρηματικής ασυδοσίας και αυξημένης εκμετάλλευσης της εργασίας, οι κλαδικές τους προτεραιότητες απλά αναπαράγουν το υπάρχον παραγωγικό πρότυπο (βλέπε επιλογές τρέχοντος ΕΣΠΑ).

να μπει πιο βαθιά σ' αυτήν. Πρακτικός στόχος τους είναι η συντομότερη δυνατή επιστροφή της Ελλάδας στο δανεισμό από τις διεθνείς ιδιωτικές αγορές. Για να επιτευχθεί αυτό έχει τοποθετηθεί ως ορόσημο (αυθαίρετα, χωρίς επιστημονική αιτιολόγηση και για κουτοπόνηρους πολιτικούς λόγους) η υποχώρηση του λόγου δημόσιου εξωτερικού χρέους προς ΑΕΠ στο 120%. Ο τελευταίος χρονικός στόχος για την επίτευξή του (καθώς όλοι οι προηγούμενοι φιλοδοξότεροι στόχοι απέτυχαν παραγωγώς) είναι το 2020.³ Με βάση αυτό το ορόσημο ρυθμίζονται οι άλλες παράμετροι του προγράμματος, δηλαδή ο απτός στόχος των πρωτογενών πλεονασμάτων του δημοσίου (που περνά από τις πλάτες του ελληνικού λαού), οι εικτολογικές (και συνήθως μονίμως διαψευδόμενες) προβλέψεις για το ρυθμό μεγέθυνσης της οικονομίας και οι ενδεχόμενες μικρο-αναδιρθρώσεις του χρέους (με επιμηκύνσεις, επιστροφές κερδών κ.ά. αλλά πάντα έναντι αιματηρών θυσιών του λαού).

Οι ετερόδοξες αναλύσεις επίσης εστιάζουν κυρίως στο πρόβλημα του χρέους. Συνήθως, προτείνουν είτε τον ετεροχρονισμό της δημοσιονομικής προσαρμογής και της λιτότητας

3. Για την επίτευξη αυτής της μονιμότερης εξέδου στις διεθνείς αγορές δοκιμάσθηκαν να γίνουν παρασκευαστικά βήματα, όπως το ομόλογο Σαμαρά (στο πλαίσιο του 2ου ΠΟΠ) και το πρόσφατο ομόλογο ΣΥΡΙΖΑ (στα πλαίσια του 3ου ΠΟΠ). Τα εγχειρήματα αυτά δεν έχουν καμία ουσιαστική οικονομική σημασία γιατί: (α) δεν μπορούν να έχουν συστηματική συνέχεια και (β) επιβαρύνουν το εξωτερικό χρέος καθώς το κόστος δανεισμού είναι υψηλό (και ενώ η χώρα παραμένει δέσμια σε μνημόνιο, αλλά και έχει περιθώριο φθηνότερου δανεισμού από το ΠΟΠ). Απλά χρησιμοποιούνται για προπαγανδιστικούς λόγους αφενός από τους ξένους πάτρωνες για να πείσουν για την επιτυχία των ΠΟΠ και αφετέρου από τους εκάστοτε κυβερνώντες για να πείσουν ότι αυτοί είναι καλύτεροι διαχειριστές. Χαρακτηριστικά, στην πρόσφατη έκδοση του ομολόγου ΣΥΡΙΖΑ –με τα ίδια χαρακτηριστικά με το ομόλογο Σαμαρά– η ελληνική κοινωνία είδε το ίδιο μονόπρακτο, με τις ίδιες στάσεις και απλά με την αντιμετάθεση ρόλων των πρωταγωνιστών.

μετά το ξεπέραςμα της ύφεσης είτε το μπόλιασμα των προκυκλικών με αντικυκλικά μέτρα τόνωσης της ζήτησης έτσι ώστε να μετριάσθαι η ύφεση. Θεωρούν δηλαδή ότι η επιστροφή στη βιωσιμότητα του χρέους δεν περνά μέσα από την «αναπτυξιακή λιτότητα», αλλά μέσα από αναπτυξιακές πολιτικές που θα τονώσουν (ή θα συγκρατήσουν τη μείωση του ΑΕΠ) έτσι ώστε να βελτιωθεί ο λόγος χρέους/ΑΕΠ. Οι πιο ριζοσπαστικές εκδοχές τους υποστηρίζουν ότι τίποτα απ' όλα αυτά δεν μπορεί να επιτευχθεί βέβαια για μία ευρωπεριφερειακή χώρα όσο παραμένει εντός της «νεομερκαντιστικής» ΟΝΕ και απαιτείται επιπλέον η επιστροφή σε εθνικό νόμισμα και η ανταγωνιστική υποτίμηση του έτσι ώστε να προκληθεί υποκατάσταση εισαγωγών και βελτίωση εξαγωγών. Οι προτάσεις αυτές παραγνωρίζουν ότι τέτοιες πολιτικές δεν επιλύουν, αλλά οξύνουν μία κρίση υπερσυσσώρευσης κεφαλαίου. Επίσης, παραγνωρίζουν ότι οι προτάσεις για ουσιαστικά συναινετικά διαζύγια με την ΟΝΕ μπορούν να γίνουν μόνο με τους βάρβαρους και καταστροφικούς όρους των ξένων πατρώνων. Αντιθέτως, μία συγκρουσιακή έξοδος από την ΟΝΕ είναι αποτελεσματική μόνο όταν αποτελεί τμήμα ενός προγράμματος συνολικής αποδέσμευσης από την ΕΕ.

Σε αντίθεση με όλες τις προαναφερθείσες προσεγγίσεις, η μαρξιστική ανάλυση θεωρεί ότι η κρίση του ελληνικού καπιταλισμού μπορεί να αναταχθεί είτε προς όφελος του κεφαλαίου (και εκεί πράγματι ο μόνος δρόμος, στην παρούσα συγκυρία είναι αυτός των ΠΟΠ) είτε προς όφελος της εργασίας και των λαϊκών στρωμάτων. Σε κάθε περίπτωση η επίλυση της κρίσης απαιτεί μία ριζική πολιτικο-οικονομική ανάταξη της χώρας. Το δρόμο της φιλολαϊκής διεξόδου από την κρίση μπορεί να υλοποιήσει μόνο ένα μεταβατικό πρόγραμμα αποδέσμευσης από την ΕΕ (αναλυτικότερα βλ. Μαυρουδέας, 2016α).

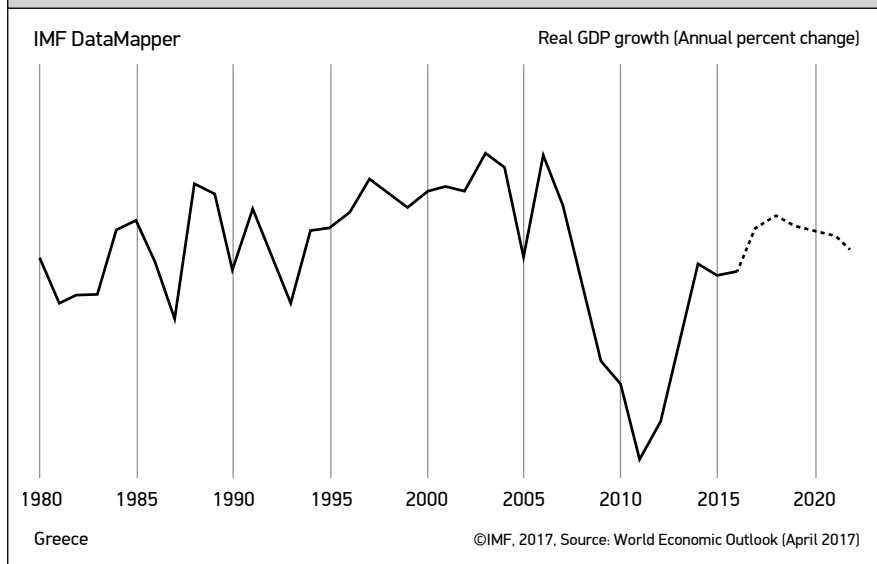
III. Υπάρχει φως στην έξοδο του ελληνικού τούνελ;

Είναι προφανές από τα προαναφερθέντα ότι διαφορετικές αναλύσεις και προγράμματα (που μάλιστα υποκρύπτουν και διαφορετικά ταξικά συμφέροντα) οδηγούν και σε διαφορετικές εκτιμήσεις για το εάν επιλύεται ή όχι η ελληνική κρίση.

Για τις ορθόδοξες και ετερόδοξες αναλύσεις το βασικό κριτήριο είναι αν εξασφαλίζεται η βιωσιμότητα του χρέους. Αυτό εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την εξέλιξη του ΑΕΠ καθώς ήταν η μη αναμενόμενη κατακόρυφη πτώση του τελευταίου που επιδείνωσε τόσο τον καθοριστικό δείκτη χρέους/ΑΕΠ όσο όμως και άλλες κρίσιμες μεταβλητές (π.χ. τη φορολογική επίδοση). Αν υπάρχει μία ανάκαμψη του ΑΕΠ τότε θεωρείται ότι επιτέλους η οικονομική δραστηριότητα επιστρέφει σε πιο κανονικούς ρυθμούς. Άλλωστε, οι ορθόδοξες (αλλά πρακτικά και οι περισσότερες ετερόδοξες) αναλύσεις χρησιμοποιούν σαν τεκμήριο εξόδου από την ύφεση το απλό κριτήριο της ύπαρξης μερικών διαδοχικών τριμήνων θετικού ρυθμού μεγέθυνσης. Βέβαια, δεν πρέπει να εξηنيέται ότι για να επιτευχθούν οι στόχοι των ΠΟΠ δεν αρκεί η απλή επιστροφή σε θετικούς ρυθμούς μεγέθυνσης, αλλά επιπλέον αυτοί πρέπει να είναι εξαιρετικά υψηλοί για ένα σημαντικό χρονικό διάστημα.

Σε αντίθεση με τις παραπάνω θεωρήσεις, η μαρξιστική ανάλυση κοιτάζει πολύ πιο θεμελιακές μεταβλητές (που αφορούν την κερδοφορία και τη συσσώρευση του κεφαλαίου). Επιπλέον, εστιάζει περισσότερο σε δομικά και διαρθρωτικά χαρακτηριστικά και έχει επίγνωση ότι μία ανάκαμψη της οικονομίας δεν συνεπάγεται έξοδο από την κρίση καθώς η καπιταλιστική οικονομία λειτουργεί με κυκλικές διακυμάνσεις (όσο και εάν αυτές τροποποιούνται από βαθιές κρίσεις). Έτσι, παραδείγματος χάριν, δεν συμμερί-

Διάγραμμα 1: Ετήσιος ρυθμός μεγέθυνσης του πραγματικού ΑΕΠ

στηκε την εκτίμηση των δύο άλλων ρευμάτων περί τέλους της παγκόσμιας κρίσης του 2007-8 μόλις εμφανίσθηκαν διαδοχικά τρίμηνα θετικής μεγέθυνσης. Και φυσικά επιβεβαιώθηκε με την εκδήλωση της «δεύτερης βουτιάς» (double dip). Αντίστοιχα, σήμερα δεν ξαφνιάζεται από τους φόβους μιας τρίτης βουτιάς και φυσικά δεν εξαγγέλλει το τέλος της κρίσης της ΕΕ (δηλαδή μιας από τις σημαντικότερες περιφερειακές κρίσεις που πυροδότησε η παγκόσμια οικονομική κρίση).

Ακόμη όμως και με τα επιφανειακά κριτήρια που θέτουν οι ορθόδοξες και οι περισσότερες ετερόδοξες αναλύσεις, διαφαίνονται σήμερα ακτίδες εξόδου από την κρίση; Ας δούμε ορισμένα κρίσιμα ερωτήματα.

Ανάκαμψη του ΑΕΠ;

Πρώτον, επίκειται κάποια ανάκαμψη του ΑΕΠ; Είναι πιθανόν καθώς η ελληνική οικονομία έχει παραμείνει για καιρό σε ύφεση και αυτό δεν μπορεί να συνεχίζεται –υπό σχετικά ομαλές συνθήκες– επ' αόριστον. Τόσο οι επιβιούσες επιχειρήσεις όσο και οι απλοί

πολίτες σε κάποιες στιγμές πρέπει τουλάχιστον να ανανεώσουν τα αποθέματά τους. Άλλωστε, μία αναμικτή ανάκαμψη του ΑΕΠ παρουσιάστηκε το 2014 για να επιστρέψει όμως σύντομα η ύφεση. Το Διάγραμμα 1 παρουσιάζει το ρυθμό μεγέθυνσης του πραγματικού (δηλαδή αποπληθωρισμένου) ΑΕΠ, ο οποίος –μετά τη μεγάλη βουτιά που κράτησε μέχρι το 2012– έχει αρχίσει να ανακάμπτει και πλησιάζει σε θετικά επίπεδα. Παρ' όλα αυτά, το κενό που έχει αφήσει η απομείωση του ΑΕΠ λόγω κρίσης και ΠΟΠ, και που έφθασε το 27%, είναι περίπου αδύνατο να καλυφθεί στο εγγύς μέλλον.

Ισχυρή και διατηρήσιμη μια ανάκαμψη του ΑΕΠ;

Δεύτερον, θα είναι ισχυρή και διατηρήσιμη η ανάκαμψη αυτή και μάλιστα στη χρονική διάρκεια και στα επίπεδα που απαιτούν τα ΠΟΠ; Αυτό είναι ελάχιστα πιθανό να συμβεί καθώς θα πρέπει να συντρέξουν όχι ένας αλλά πολλοί ευνοϊκοί παράγοντες. Κατ' αρχήν, η προβληματική διάρθρωση της

οικονομίας παραμένει. Πρόκειται για μία οικονομία με συρρικνωμένο τον παραγωγικό τομέα, χαμηλή τεχνολογία και μικρή προστιθέμενη αξία και υπερβολικά μεγάλη εξάρτηση από τις υπηρεσίες. Επιπλέον, στη διάρκεια της κρίσης η παραγωγικότητα υποχώρησε.

Από όλους τους προσδιοριστικούς παράγοντες του ΑΕΠ η εγχώρια ζήτηση παραμένει πάντα ο σημαντικότερος (βλ. ΕΛΣΤΑΤ, 2017). Αυτό σημαίνει ότι ο υποτιθέμενος στόχος των ΠΟΠ για μετατροπή της ελληνικής οικονομίας σε εξαγωγική έχει αποτύχει. Η εξισορρόπηση του εμπορικού ισοζυγίου δεν προήλθε από την αύξηση των εξαγωγών, αλλά από την κατάρρευση των εισαγωγών.⁴ Επιπλέον, με το υπάρχον παραγωγικό πρότυπο μία εξαγωγική έκρηξη είναι εξαιρετικά δύσκολη καθώς οι ελληνικές εξαγωγές εξαρτώνται καθοριστικά από εισαγωγές ενδιάμεσων προϊόντων (π.χ. πετρελαιοειδή).⁵ Άλλωστε, η θέση της Ελλάδας στον καταμερισμό εργασίας της ευρωπαϊκής ενοποίησης είναι αυτή ενός χαμηλού κρίκου και τα ΠΟΠ όχι μόνο δεν την αλλάζουν, αλλά την επιδεινώνουν περαιτέρω. Επιπλέον, οι κατά καιρούς προβαλλόμενες από όλους

τους εκάστοτε κυβερνώντες ελεύσεις ξένων επενδύσεων είναι κουτόχορτο για αφελείς. Οι ξένες επενδύσεις παραμένουν μικρές και επιπλέον έχουν σχεδόν ληστρικό χαρακτήρα καθώς αγοράζονται κοψοχρονιά «φιλέτα» δημόσιας κυρίως περιουσίας.

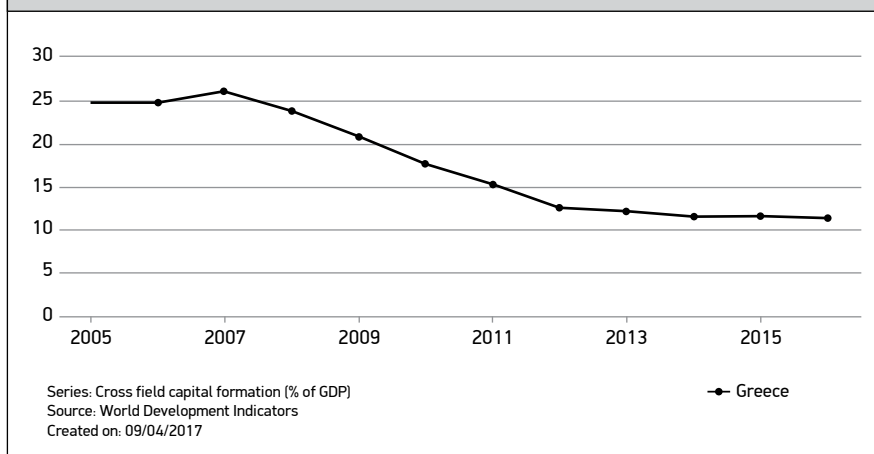
Επομένως, το ΑΕΠ βασίζεται καθοριστικά στις εγχώριες δραστηριότητες. Από αυτές οι δημόσιες επενδύσεις και δαπάνες –που παλιότερα είχαν μία αποφασιστική συμβολή– τώρα είναι εξαιρετικά περιορισμένες λόγω της δημοσιονομικής περιστολής που επιβάλλουν τα ΠΟΠ. Τα υποκατάστατά τους, με τη μορφή των διαφόρων ευρωπαϊκών προγραμμάτων, είναι περίπου ασπίρνες στον καρκίνο. Η ιδιωτική κατανάλωση έχει χτυπηθεί άγρια καθώς τα εισοδήματα των εργαζομένων και των μικρομεσαίων στρωμάτων έχουν μειωθεί –και συνεχίζουν να μειώνονται– δραματικά.

Το τελευταίο στοιχείο της εγχώριας δραστηριότητας, οι επενδύσεις, έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον καθώς αποτελούν έναν έμμεσο δείκτη της κερδοφορίας. Το Διάγραμμα 2 παρουσιάζει την εξέλιξη του ακαθάριστου σχηματισμού παγίου κεφαλαίου (ένα μέγεθος που σε πολύ μεγάλο βαθμό αποτυπώνει την πορεία των επενδύσεων) ως ποσοστού του ΑΕΠ. Είναι εξόφθαλμη η μεγάλη πτώση του στα χρόνια της κρίσης και των ΠΟΠ και η μακροχρόνια παραμονή του σε εξαιρετικά χαμηλά επίπεδα. Ενδεικτικά, το απόλυτο μέγεθος του δείκτη αυτού από περίπου 60 δισ. ευρώ το 2007 (σε σταθερές τιμές) κυμαίνεται σήμερα περίπου στα 20 δισ. ευρώ. Τα στοιχεία αυτά επιβεβαιώνουν την επενδυτική αποχή του κεφαλαίου λόγω ανεπαρκούς κερδοφορίας. Η διαπίστωση αυτή δεν αναιρείται από το γεγονός ότι το ελληνικό κεφάλαιο είναι συνηθισμένο να κάνει «σίγουρες δουλειές» και μάλιστα με ξένα λεφτά (κατά προτίμηση του δημοσίου) και να ασφαρίζει τα δικά του στο εξωτερικό και είναι συνηθισμένο σε «σίγουρες δουλειές».

4. Το γεγονός αυτό διαψεύδει την απόδοση της φθίνουσας ελληνικής ανταγωνιστικότητας σε δήθεν υπερβολικές μισθολογικές αυξήσεις (μέσω του έωλου δείκτη του ονομαστικού μοναδιαίου κόστους εργασίας). Όπως γνωρίζουμε πολύ καλά σήμερα, η βάρβαρη μείωση των μισθών (και η αντίστοιχη μείωση του μοναδιαίου κόστους εργασίας) δεν μεταφράστηκε σε αντίστοιχη αύξηση των εξαγωγών.

5. Μόνον η ιδιόμορφη «εξαγωγή» του τουρισμού δείχνει μία δυναμική ανάπτυξης εν πολλοίς και λόγω ευνοϊκών γεωπολιτικών λόγων (αστάθεια σε μία σειρά ανταγωνίστριες χώρες). Όμως, και εδώ τα προβλήματα είναι γνωστά. Πρώτον, οι τουριστικές επενδύσεις δεν δημιουργούν ουσιαστικά θέσεις απασχόλησης (ή αυτές είναι αδύνατες, κακοπληρωμένες και εποχικές). Δεύτερον, χρησιμοποιούν όχι αμελητέους όγκους εισαγόμενων προϊόντων. Τρίτον, η κατά κεφαλή τουριστική δαπάνη μειώνεται (με αποτέλεσμα το φαινόμενο της αύξησης των αφίξεων και της μείωσης των εσόδων). Τέταρτον, εξαρτώνται ολοένα και περισσότερο από τη βούληση τριών-τεσσάρων μεγάλων ξένων τουρ operators.

Διάγραμμα 2: Ακαθάριστος σχηματισμός παγίου κεφαλαίου (ως % του ΑΕΠ)

Τα πιο πρόσφατα στοιχεία που δημοσιοποίησε η ΕΛΣΤΑΤ (Σεπτέμβριος 2017) για τα δύο πρώτα τρίμηνα του 2017 επιβεβαιώνουν εν πολλοίς τις παραπάνω παρατηρήσεις. Ατομικότητα του ΑΕΠ παραμένει η ιδιωτική κατανάλωση, ενώ ο ακαθάριστος σχηματισμός παγίου κεφαλαίου ξαναγίνεται αρνητικός όπως και το 2015 (αν και είχε μεσολαβήσει μία σημαντική αύξηση το αντίστοιχο τρίμηνο του 2016 μάλλον για συγκυριακούς). Επίσης, ενώ η τελική καταναλωτική δαπάνη είναι αυξημένη (1,2%), αυτή των νοικοκυριών αυξάνεται λιγότερο (0,7%) καθώς επιδεινώνεται συνεχώς η θέση των εργαζομένων και των μικρομεσαίων στρωμάτων.

Το συμπέρασμα που προκύπτει απ' όλα τα προαναφερθέντα είναι ότι η οποία ανάκαμψη του ΑΕΠ παρουσιάσει θα έχει πύλινα πόδια, είναι απίθανο να μην είναι αναιμική και δύσκολα θα είναι διατηρήσιμη. Κάτι τέτοιο εκτροχιάζει για πολλοστή φορά τα ΠΟΠ καθώς η ομαλή εξέλιξή τους βασίζεται στην υπόθεση ενός μάλλον εξωπραγματικού μέσου ρυθμού μεγέθυνσης για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα. Ενδεικτικά, το ΠΟΠ αρχικά προέβλεπε 2,5% μεγέθυνση του ΑΕΠ για το 2017. Στη συνέχεια, ο στόχος αναθεωρήθηκε στο 2,1% από την ΕΕ, ενώ με βάση τα

τελευταία στοιχεία προβλέπεται να κυμανθεί γύρω στο 1,7%. Ανάλογα υπερφιλόδοξοι είναι οι μακροχρόνιοι στόχοι για το ΑΕΠ, όπου, για παράδειγμα, το Μεσοπρόθεσμο Σχέδιο Δημοσιονομικής Στρατηγικής 2018-21 προβλέπει ρυθμούς μεγέθυνσης σταθερά ανώτερους του 2% (2,4% το 2018, 2,6% το 2019, 2,3% το 2020, 2,2% το 2021).

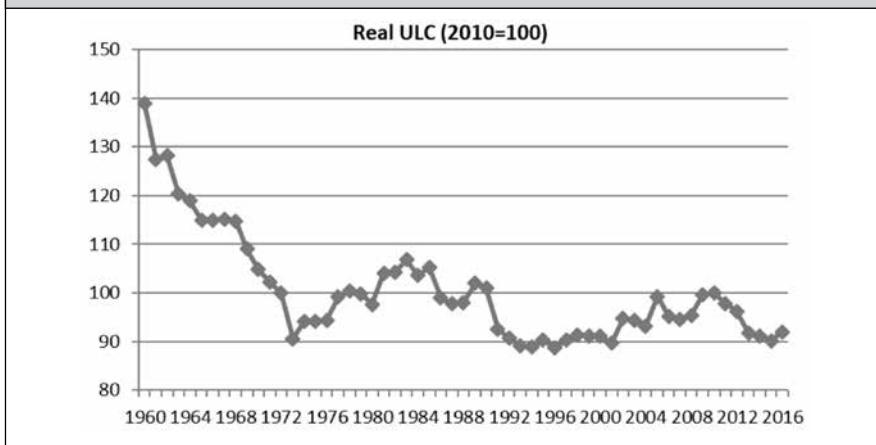
Βελτίωση της θέσης των εργαζομένων;

Τρίτον, όποια ανάκαμψη του ΑΕΠ ενδεχομένως και να υπάρξει, θα μεταφραστεί σε έστω και μικρή βελτίωση των συνθηκών ζωής και εργασίας των εργαζομένων και των ευρύτερων λαϊκών στρωμάτων; Είναι εξαιρετικά απίθανο να συμβεί κάτι τέτοιο. Οι εργαζόμενοι και τα μικρομεσαία στρώματα έχουν σπρώξει το μεγάλο βάρος της κρίσης και των ΠΟΠ, σε αντίθεση με το ελληνικό κεφάλαιο.

Το μερίδιο των μισθών στο συνολικό προϊόν (ή αλλιώς το πραγματικό μοναδιαίο κόστος εργασίας που τόσο οι ορθόδοξοι όσο και οι ετερόδοξοι αναλύσεις συνειδητά παραγνωρίζουν) έχει καταβαρυνθεί.

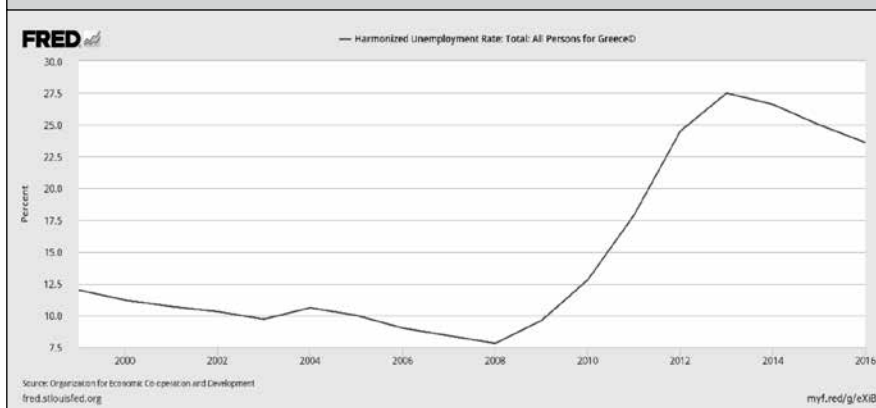
Αντίστοιχα, η ανεργία εκτινάχθηκε στο 27,5% (βλ. Διάγραμμα 4) πριν αρχίσει να αποκλιμακώνεται λίγο πρό-

Διάγραμμα 3: Πραγματικό μοναδιαίο κόστος εργασίας

Πηγή: Ameco

Διάγραμμα 4: Εναρμονισμένο ποσοστό ανεργίας

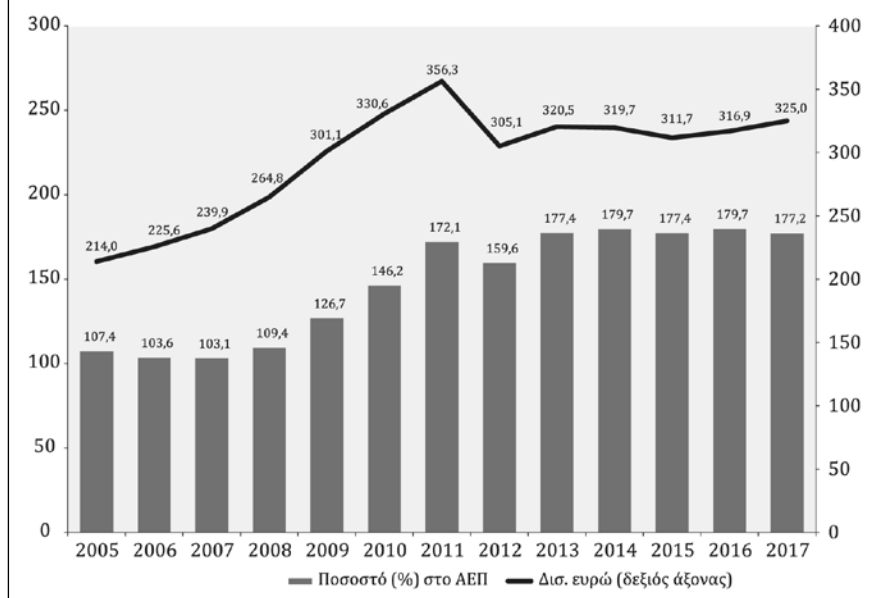

σφατα (κυρίως λόγω της μετανάστευσης και της απόσυρσης από την αγορά εργασίας). Μάλιστα, η πραγματική ανεργία (πίσω από τις επιφανειακές εκτιμήσεις της ΕΛΣΤΑΤ) έφθασε πολύ υψηλότερα επίπεδα και παραμένει εκεί (Ioannides, 2015; ΙΝΕ-ΓΣΕΕ, 2017).

Παρά τις παραμυθίες όλων των εκάστοτε κυβερνήσεων, η επιτυχία των ΠΟΠ προϋποθέτει τη συγκράτηση των μισθών σε χαμηλά επίπεδα, αλλιώς ο δείκτης του ονομαστικού μοναδιαίου κόστους εργασίας θα αυξηθεί και, κατά τις κυρίαρχες αναλύσεις, θα εκτροχιάσει τόσο το δημοσιονομικό όσο και το

εμπορικό ισοζύγιο. Άλλωστε, ο Τόμσεν είχε δηλώσει σκαιότατα ότι μία βαλκανική χώρα, όπως η Ελλάδα, θα πρέπει να έχει και βαλκανικούς μισθούς. Βασικό εργαλείο για τη συμπίεση των μισθών είναι η απορρύθμιση της αγοράς εργασίας (με τη μετάβασή της κυριολεκτικά σε έναν εργασιακό μεσαίωνα) και η διατήρηση της ανεργίας σε υψηλά επίπεδα. Η τελευταία (ο εφεδρικός στρατός εργασίας στην πολύ πιο επακριβή μαρξιστική ορολογία) είναι απολύτως αναγκαία γιατί λειτουργεί κατασταλακτικά στις μισθολογικές διεκδικήσεις. Συνεπώς, όποια ανάκαμψη

Διάγραμμα 5: Εξέλιξη δημόσιου χρέους στην Ελλάδα (2005-2017)

Πηγή: AMECO, Φεβρουάριος 2017 από την Έκθεση ΙΝΕ-ΓΣΕΕ 2017 σ. 38.

και να υπάρξει θα είναι ανάκαμψη χωρίς απασχόληση (jobless recovery) και δεν θα μεταφράζεται σε ουσιαστικές μισθολογικές αυξήσεις.

Βιωσιμότητα του χρέους;

Τέταρτον, θα κάνει η ενδεχόμενη ανάκαμψη του ΑΕΠ το ελληνικό δημόσιο εξωτερικό χρέος βιώσιμο; Η απάντηση εδώ είναι σαφώς αρνητική. Το ελληνικό χρέος αντί να μειώνεται με την εφαρμογή των ΠΟΠ, αντιθέτως, αυξάνει (βλ. Διάγραμμα 5). Βέβαια, η εξυπηρέτησή του δεν φαίνεται να αντιμετωπίζει σοβαρά προβλήματα μέχρι το 2019 οπότε –αν δεν υπάρξει κάποια νέα αναδιάρθρωση χρέους– οι αποπληρωμές δανείων θα ξαναεκτιναχθούν στα ύψη και τα σχετικά προβλήματα θα γίνουν ιδιαίτερα έντονα. Όποια ανάκαμψη του ΑΕΠ και να υπάρξει δεν είναι –όπως αναλύθηκε παραπάνω– αρκετή για να ανατάξει τον λόγο χρέους/ΑΕΠ σε τέτοιο βαθμό, ώστε να επιτευχθεί ακόμη και ο τεχνι-

τός στόχος του 120% το 2020. Κατά συνέπεια, τα ΠΟΠ θα συνεχίσουν να αποτυγχάνουν συστηματικά.

IV. Αντί επιλόγου

Πέρα από τις επιφανειακές αναλύσεις και διαμάχες των κυρίαρχων οικονομικών και πολιτικών απόψεων (επίσημων και αιρετικών) περί εξόδου από την κρίση, η καπιταλιστική πραγματικότητα για τον ελληνικό λαό είναι πολύ πιο στυγνή. Με ή χωρίς ανάκαμψη της οικονομίας η υποβάθμιση των συνθηκών εργασίας και ζωής του δεν τελειώνει, αλλά γίνεται μόνιμη κατάσταση. Αυτό είναι προϋπόθεση για να ανακάμψει έστω και αναιμικά η κερδοφορία του κεφαλαίου. Η μαρξιστική οικονομική ανάλυση το δείχνει με ρεαλισμό και συνέπεια. Είναι καθήκον της Αριστεράς (και ιδιαίτερα της κομμουνιστικής) και του κόσμου της εργασίας να ανατρέψει την πορεία αυτή. **T**

b

- ΕΛΣΤΑΤ** (2017), *Η ελληνική οικονομία*, Αθήνα (Σεπτέμβριος).
- ΙΝΕ-ΓΣΕΕ** (2017), *Η ελληνική οικονομία και η απασχόληση*, Αθήνα (Μάρτιος).
- Ioannides, A.** (2015), «A comparative study of the structure of employment in Greece before and after the crisis» σε Mavroudeas S. (επιμ.), *Greek capitalism in crisis: Marxist Analyses*, London: Routledge.
- Μαυρουδέας, Στ.** (2010), «Ανάπτυξη και κρίσεις: Η παραγμένη διαδρομή του ελληνικού καπιταλισμού» σε *Ο χάρτης της κρίσης: Το τέλος της αυταπάτης*, εκδ. Τόπος.
- Μαυρουδέας, Στ.** (2011), «Η Ελλάδα και η Ευρωπαϊκή Ένωση: καπιταλιστική κρίση και ενδο-ιμπεριαλιστικές αντιθέσεις» σε Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Οικονομίας (ΕΕΠΟ), *Οικονομική κρίση και Ελλάδα*, Αθήνα: Gutenberg.
- Mavroudeas, S.** (επιμ.) (2015α), *Greek capitalism in crisis: Marxist Analyses*, London: Routledge.
- Mavroudeas, S. & Paitaridis, D.** (2015β), «The Greek crisis: a dual crisis of overaccumulation and imperialist exploitation» σε Mavroudeas, S. (επιμ.), *Greek capitalism in crisis: Marxist Analyses*, London: Routledge.
- Mavroudeas, S.** (2015γ), «The Greek saga: Competing explanations of the Greek crisis», *Kingston University London Economics Discussion Paper Series* 2015-1.
- Μαυρουδέας, Στ.** (2016α), «Ανταγωνιστικές ερμηνείες και στρατηγικές εξόδου της ελληνικής κρίσης και το πρόβλημα της παραγωγικής ανασυγκρότησης», *Ουτοπία* αρ. 115.
- Μαυρουδέας, Στ.** (2016β), «Η “χρηματιστικοποίηση”, η μετατροπή της εργασίας σε κεφάλαιο και η ελληνική περίπτωση», *Τετράδια Μαρξισμού* αρ. 1.
- Mavroudeas, S. & Seretis, S.** (2017α), «Imperialist exploitation and the Greek crisis», *East-West* (υπό έκδοση).
- Μαυρουδέας, Στ.** (2017β), «Μνημόνιο ΕΕ-ΕΚΤ-ΔΝΤ: ένα αποτυχημένο πρόγραμμα», *Foreign Affairs Hellenic Edition*, Ιανουάριος.
- Μαυρουδέας, Στ.** (2017γ), «Αποδέσμευση από την ΕΕ ή δραχμισμός;», εφημερίδα *ΠΙΠΙΝ* αρ.1333, 3-6-2017.
- Mavroudeas, S.** (2017δ), «Troika’s Economic Adjustment Programmes for Greece: Why do they Systematically Fail» σε Marangos, J. (επιμ.), *The Internal Impact and External Influence of the Greek Financial Crisis*, Palgrave Macmillan, New York.